

प्रकरण ३ रे.

संशोधन पद्धती आणि संशोधन साहित्याची
निर्मिती.

संशोधन पद्धती आणि संशोधन साहित्याची निर्मिती

अ३ संशोधन प्रस्ताविक :-

अभ्यासकाने या विषयाचे संदर्भ साहित्य आणि प्रौढ शिक्षणां संबंधी झालेले संशोधन याचा अभ्यास केला. त्या अभ्यासात दिसून आले की, निरक्षर प्रौढांचा प्रश्न सारखा भेडसावत होता. सरकार प्रौढांस साक्षर करण्यासाठी निरनिराळे प्रयत्न करित होते. जे प्रयत्न चालू होते ते कमीच पडत होते. स्वातंत्र्य मिळल्यापासून प्रौढ साक्षरकरण्याचे जे प्रयत्न केले त्या प्रमाणात ज्ञाने नाही.

प्रौढ साक्षर करण्यासाठी सरकारने स्वतंत्र खाते विभाग उघडला आहे. काही सामाजिक संस्था, काही सुशिक्षित तरुण, तर कांही शिक्षक बंधू, कांही सामाजिक कार्यकर्ते प्रौढ साक्षरतेचे वर्ग चालवीत होते. प्रौढ साक्षर करण्याचे तन्मयतेने काम करित होते, पण म्हणावे असे यश मिळाले नव्हते. याचा शोध घ्यावा असा विचार संशोधकाच्या मनात आला होता. त्या दृष्टीने विचार मंथन सुरू केले. विचार मंथनातून, संशोधनातून दिसून आले की, प्रौढ शिक्षणाचा प्रश्न हा विकास मार्गातील अडसर होता. प्रौढ शिक्षणात सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, प्रशासकीय, अशा स्वरूपाच्या समस्या दिसून येतात. यामुळेच प्रौढ शिक्षणास म्हणावी अशी गती मिळाली नाही. प्रौढांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले नव्हते. प्रौढांच्या साक्षरतेची आकडेवारी सुदा भासमान स्वरूपाची होती.

अभ्यासकाने संशोधनासाठी उस्मानाबाद जिल्हयामधील उस्मानाबाद तालुक्यातील " प्रौढ शिक्षण समस्यांचा चिकित्सक " अभ्यास करण्याचे ठरविले होते. संशोधकाचा उस्मानाबाद तालुका निवडण्याचा दृष्टीकोन पुढील प्रमाणे होता.

1३ मराठवाडयात फकून सहा जिल्हे आहेत त्यात उस्मानाबाद जिल्हा हा विकासाच्या दृष्टीने अतिशय मागासलेला आहे. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे येथील प्रौढ निरक्षर आहेत. उस्मानाबाद येथील भौगोलिक परिसर सुदा डोंगराळ आहे.

2३ उस्मानाबाद जिल्हयाची साक्षरतेची टक्केवारी इ.स. 1981 ते 1990 पर्यंत 36.03 फ्वदीच होते. त्यात स्त्रियांची साक्षरतेचे प्रमाण फ्वरच कमी होते. 22.32/ स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 49.10/

इतर पाच जिल्हयांच्या मानाने साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय अल्प होते. याचा शोध घ्यावा म्हणून "उस्मानाबाद जिल्हयातील" तालुक्याचा अभ्यास करण्याचे ठरविले होते.

3. महाराष्ट्र राज्याने 1995 च्या अखेरपर्यंत संपूर्ण राज्यात 100% साक्षरता साकार करण्याचा संकल्प केला आहे.⁴

या राष्ट्रीय साक्षरता कार्यक्रमात उस्मानाबाद जिल्हयाला अग्रक्रम दिला होता. त्या निमित्तने कितपत प्रयत्न झाले याचा शोध घेण्यासाठी उस्मानाबाद जिल्हयाची निवड अभ्यासकाने केली.

उस्मानाबाद जिल्हयातील तालुक्यांना भेटी दिल्या तेव्हा असे निर्दर्शनास आले की 1989-90 या सालात परांडा तालुका 100% साक्षर करण्याचे ध्येय प्रौढ शिक्षण कार्यालयाने निश्चीत केले. ऑपरेशन फ्लड लाईट त्या दृष्टीने परांडा तालुक्यात 100% साक्षरता कार्यक्रम राबविला गेला.⁵

1990-91 या वर्षात भूम तालुका 100% साक्षर करण्याचे ध्येय येथील प्रौढ शिक्षण कार्यालयाने ठेवलेले आहे. त्या दृष्टीकोणातून प्रयत्न चालू आहेत.

उस्मानाबाद तालुक्यात "सौर उर्जा" केंद्र स्थापन केले असून त्यात प्रौढ शिक्षण वर्ग चालू होते.

4. उस्मानाबाद जिल्हयातील प्रौढ हा निरक्षर असल्यामुळे त्या प्रौढांचा सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक विकास झालेला नाही. निरक्षरता हा एक दुर्घट सामाजिक रोग आहे. त्या मधून माणसाचे मुलभूत हक्क शिकणे माहीत करून घेणे आणि मला काय वाटते ते दुस-याला सांगणे हे नाकारले जाते. एक ढळढळीत अन्याय म्हणजे निरक्षरतेमुळे माणूस कायद्यासमोर साक्षरापेक्षा दुर्बल ठरतो. याचा शोध घेण्यासाठी अभ्यासकाने संशोधन कार्य हाती घेतले.

5. या उस्मानाबाद जिल्हयात अशा गोष्टी घडत आल्या की अभ्यासकाला संशोधन कार्य करण्यासाठी प्रेरीत ठरल्या आहेत. त्या गोष्टी पुढील प्रमाणे :

5.1 निरक्षर असल्यामुळे येथील प्रौढ हा बँकेतील व्यवहार निट करू शकत नाही. टिकन नंबर सुद्धा वाचता येत नव्हता, हे सर्व निरक्षरते मुळे.

5.2 औषधाच्या बाटलीवरील मजकूर न वाचता आल्यामुळे काजळा येथील एका तरुणाला प्राण गमवावे लागले.

5.3 उस्मानाबाद येथील बस स्थानकावर असे दिसून आले की, प्रौढांना बसच्या पाट्या सुद्धा वाचता येत नाही.

4. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1986.

5. जिल्हा प्रौढ कार्यालयाने सादर केलेला 1989-90 चा अहवाल-धोरण.

5.4 उस्मानाबाद जिल्ह्यात अंधश्रद्धा खूप आहेत. प्राण्याची हत्या होते. उदा. तुळजापूर-नळदुर्ग रस्त्यावर चिवरी येथे यात्रा भरते, या यात्रेत असंख्य बक-यांची हत्या केली जाते. याच जिल्ह्यात देवळी या खेड्यात देवदासींची प्रथा आज ही चालू आहे. या सर्वांचे प्रतीक म्हणजे निरक्षरता होय.

वरील सर्व अभ्यासकाने "उस्मानाबाद तालुक्यातील प्रौढ शिक्षण समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास" हा विषय प्रबंधासाठी निवडलेला होता.

वरील घटना ह्या कल्पित कथा नव्हेत, ती वास्तवता होती. विदारक सत्य होते. या जिल्ह्यांच्या मागासलेपणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे येथील प्रौढांची शिकण्याबद्दलची उत्सुकता कमी असलेली दिसते. निरक्षरता ही एक सामाजिक समस्या कशी आहे याचा शोध घेणे हा अभ्यासकाचा प्रधान हेतु होता.

ब॥ संशोधनाची पद्धती :-

" उस्मानाबाद तालुक्यातील प्रौढ शिक्षण समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास " या विषयाची अभ्यासाची पार्श्वभूमी समजावून घेऊन पूर्ण करण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. सर्वेक्षण पद्धतीमुळे वर्तमान परिस्थिती समजते. त्याच प्रमाणे संबंधित विषयास मार्गदर्शन करण्यासाठी व दोष निर्मूलनासाठी उपयोग होतो. अभ्यासकाला त्याच्या समस्येची उकल करण्याकरिता आवश्यक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी सर्वेक्षणाचा उपयोग होतो. अभ्यासाचे नियोजन करण्यासाठी आधारभूत असलेल्या वर्तमान परिस्थितीचे सत्य आकलन होते.⁶

प्रारंभिक सर्वेक्षणामुळे समस्येचे निराकरण करण्यासाठी योग्य व उपयुक्त असलेल्या पद्धती सुचविल्या जातात. आवश्यक असलेली तुलनात्मक माहिती मिळते म्हणून अभ्यासकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.

अभ्यासकाने उस्मानाबाद तालुका या क्षेत्राची निवड केली. प्रौढ शिक्षणाचे कार्य खालील केंद्रावर चालते.

- 1॥ तोरंबा
- 2॥ भराडी
- 3॥ ककासपूर
- 4॥ पाटोदा
- 6॥ करजखेडा
- 6॥ उपळा ॥मा॥
- 7॥ कोड
- 8॥ कामेगांव

6. Research in Education

6.1 John W. Best.

6.2 A survey of Research in Education, - M.B.Buch.

प्रेड शिक्षणाच्या केंद्रावर अभ्यासकाने प्रत्यक्ष जावून प्रेड शिक्षण कार्य कशा स्वरूपाचे चालते याची पहाणी केली. उस्मानाबाद येथील शिक्षण महाविद्यालयाचे इ.स. 1988-89 या शैक्षणिक वर्षात छात्र अध्यापकांकडून प्रेडना साक्षर करण्याचे कार्य हाती घेतले. उस्मानाबाद शहराच्या जवळ असलेल्या मागास परिसरात साक्षरतेचे कार्य चालू होते. या कामाचे परीक्षण सुद्धा अभ्यासकाने केले होते.

सर्वेक्षण पदत निवडण्यामागील अभ्यासकाचा हेतू पुढील प्रमाणे आहे.

1. प्रेड शिक्षण विषयक तथ्यांचे संकलन, वर्णन, स्पष्टीकरण व मूल्यांकन करणे.
2. प्रेड शिक्षण कार्यातील विभिन्न क्षेत्रातील वर्तमान स्थितीचा अंदाज घेणे. प्रेड शिक्षण समस्येची उकल करण्याकरिता आवश्यक असलेली वर्तमान स्थिती समजून घेणे.
3. प्रेड शिक्षण केंद्र सर्वेक्षणाचा प्रमुख हेतू शैक्षणिक नियोजनाच्या दृष्टीने केंद्राची वर्तमान स्थिती, इतरांच्या तुलनेत त्याचे स्थान अडचणी इत्यादी बाबतीत माहिती मिळविणे.
4. साफत्यात्मक वर्तमान स्थिती स्पष्ट करून, सर्वेक्षण परीक्षणात साफत्य, बुद्धी व व्यक्तित्व यांच्या मापनांचा समावेश करणे.
5. प्रत्येकी वारंवारिता अभ्यासात उपलब्ध प्रत्येकांच्या अधारे विविध बाबतीत आढळून येणा-या वारंवारिता वरून सद्यस्थितीचे वर्णन व स्पष्टीकरण करणे. ⁷

क. संशोधनाची साधने :-

अभ्यासकाने खालील संशोधनाच्या साधनाद्वारे अभ्यास केला. अभ्यासासाठी सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध होण्यासाठी पुढील संख्या वापरली.

1. प्रश्नावली -	निवडलेली संख्या
1.1 प्रेडनासाठी प्रश्नावली	100
1.2 संघटकांसाठी प्रश्नावली	25
1.3 अधिका-यांसाठी प्रश्नावली	10

- 2§ मुलाखत - निवडलेली संख्या
 प्रौढ शिक्षणाधिकारी, पर्यवेक्षक, 10
 प्रकल्प अधिकारी यांच्यासाठी
 मुलाखत प्रश्नावली.
- 3§ निरीक्षण तक्ता - निवड केलेल्या गावांची संख्या 5
 परिशिष्टांमध्ये
1. प्रश्नावली
 2. मुलाखत प्रश्नावली
 3. निरीक्षण तक्ता,
- या स्वरूपाचे संशोधन साहित्य जोडलेले आहे.

ड§ प्रश्नावलीचे स्वरूप :-

- 1§ प्रौढांसाठी प्रश्नावली -
- 1.1 प्रौढांची ओळख
 - 1.2 प्रौढ शिक्षण वर्गात प्रवेश घेण्याचा उद्देश.
 - 1.3 प्रौढ शिक्षण वर्गात उपस्थित राहण्यास येणा-या अडचणी.
 - 1.4 शैक्षणिक साहित्य.
 - 1.5 शिक्षणाचा व्यवहारात उपयोग.
- 2§ संघटकांसाठी प्रश्नावली -
- 2.1 संघटकाची ओळख.
 - 2.2 कार्यक्रमात सहभागी होण्याचा उद्देश.
 - 2.3 प्रशिक्षण
 - 2.4 केंद्राचे व्यवस्थापन.
 - 2.5 मानघन - विचार
 - 2.6 केंद्र चालविताना येणा-या अडचणी.
 - 2.7 शिकविण्याची पद्धती
 - 2.8 साहित्य - मांडणी.
 - 2.9 मूल्यमापन - पद्धती.

3४ प्रौढ शिक्षण अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी, पर्यवेक्षक यांच्या साठी प्रश्नावली -

- 3.1 शिक्षण.
- 3.2 अनुभव.
- 3.3 प्रशिक्षण.
- 3.4 प्रौढ शिक्षण राबवितांना येणा-या अडचणी.
- 3.5 मूल्यमापन.
- 3.6 सुधारणा संबंधी विचार.

इ४ मुलाखतीचे स्वरूप :-

अभ्यासकाने मुलाखत प्रश्नावली तयार करून त्याद्वारे मुलाखत घेतली. मुलाखतीसाठी प्रौढ शिक्षणाधिकारी, प्रकल्प अधिकारी, पर्यवेक्षक यांची निवड केली.

- 1.1 शिक्षण.
- 1.2 योजना प्रकार.
- 1.3 प्रशिक्षण.
- 1.4 साहित्य वितरण व्यवस्था.
- 1.5 केंद्राचा खर्च.
- 1.6 योजनेबद्दल त्यांचे मत.

ई४ निरीक्षण पद्धतीचे स्वरूप :-

निवडलेल्या पाच केंद्रांच्या गावाच्या सर्वेक्षणासाठी प्रश्नावली तयार करताना खालील मुद्यांचा विचार अभ्यासकाने केला.

- 1.1 लोकसंख्या.
- 1.2 शैक्षणिक सोयी.
- 1.3 आरोग्य सेवा.
- 1.4 ग्राम गौरव.

फ३ शोध कार्याची माहिती फ़क़रीत करण्याचे विविध मार्ग :-

शोध कार्याची माहिती फ़क़रीत करण्यासाठी संशोधकाने प्रौढ, अधिकारी, संघटक हयांच्याशी प्रत्यक्ष भेट घेवून त्यांना प्रश्नावली दिली. प्रश्नावली सोबत फ़क़ मुखपत्र ३ Covering Letter ३ जोडले. हे पत्र स्पष्ट, संक्षिप्त, नम्र भाषेत लिहिलेले होते. प्रतिवेदकाला आवाहन करणारे असे असावे, अशा स्वरूपाचे होते.

शोध कार्याची माहिती घेण्यासाठी मुलाखत हे दुसरे साधन वापरले. प्रौढ अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी व इतर तज्ञ हयांच्याशी प्रत्यक्ष संभाषणाच्या स्वरूपात मुलाखत घेतली. मुलाखत साध्या भाषेत, निश्चित व मूर्त उदाहरणाचा उपयोग करून, स्वतःला काय वाटते ते वर्णन करून सांगावयास लावणारे प्रश्न मुलाखतीत वापरले. मुलाखतीतील उत्तरांच्या योग्य नोंदी घेण्यासाठी छापील प्रश्नावली वापरली. त्यात नोंदी ठेवल्या.

प्रौढ शिक्षण केंद्रावर प्रत्यक्ष स्वतः जावून सर्वेक्षण केले. सर्वेक्षण माहितीची नोंद ठेवली. संपर्क साधून माहिती गोळा करण्याचा प्रयत्न झाला.

xxxxxx

:: संदर्भ ग्रंथ ::

- 1) A survey of Research in Education - M.B.Buch. (ed)
- 2) Research in Education - John W. Best.
Third Edition , Prentice Hall of India Private Limited New Delhi
- 3) Fundamentals of Educational Research - R. A. Sharma,
Published by % International Publishing House, Near Govt. College,
Meerut (U.P.) India.
- 4} सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ. पु. ल. भांडारकर.
महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्माती मंडळ, विधी महाविद्यालय परिसर, महात्मा गांधी मार्ग, नागपूर.
- 5} सामाजिक संशोधन - प्रा. सुशिला ओडियार.
अजब पुस्तकालय, भाउसीगजी रोड, कोल्हापूर - 416 002. पहिली आवृत्ती 1981.
- 6). Scientific Social Survey and Research - Pauline V. Young.